

Ontarmende economie

in een betere wereld voor iedereen

Ontarmende economie

in een betere wereld voor iedereen

Herman Hümmels

Schrijver: Herman Hümmels

Foto's: Marjan Dorenbosch.

Motto: niets is wat het lijkt.

(Het zijn los gestapelde stenen.)

ISBN: 9789464658118

© november 2022, Herman Hümmels, Overbetuwe, Nederland

www.stukjes.info herman@lesplek.net

Niets is wat het lijkt.

Respect voor anders-zijn.

**Waarheid is onbelangrijker
dan menswaardigheid.**

**Moeilijke woorden gebruiken
is een vorm van uitsluiten.**

Kunnen is belangrijker dan hebben.

Metten is niet altijd het goede weten.

Niets is praktischer dan een goede theorie.

(Kurt Lewin, 1890-1947, gestaltpsycholoog/andragoloog)

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave.....	7
Inleiding.....	9
Overzicht.....	13
Deel 1, Algemene denkkaders.....	17
01 De evolutie.....	19
02 Structuur, proces, systeem.....	29
03 Grenzen discrimineren.....	35
04 Heterarchie, vrijheid, regels.....	43
05 Gemeenschap, maatschappij, markt.....	47
06 Entropie, chaos en emergentie.....	53
07 Dialectiek.....	57
08 Ervaren, beleven, gevoel, intuïtie.....	61
09 Hulpbereidheid en zorgzaamheid.....	65
10 Rechtvaardigheid en bandbreedte.....	69
11 Zwartrijden.....	79
12 Afspraken en macht.....	87
Deel 2, Geld.....	95
13 Geld.....	97
14 De oorsprong van geld.....	103
15 De goudsmid.....	109
16 Waarde en prijs.....	115
Deel 3, Economie.....	123
17 Economie.....	125
18 Marktwerking, prijzen en koopkracht.....	131
19 Vermogen, macht en rijkdom.....	137
20 Nulsomspel-model.....	147
21 In omloop zijn.....	153
22 Zelfhandhaving.....	163
23 De financiële sector.....	169
Deel 4, Ontarmende economie.....	179
24 Moraal.....	181
25 Beheersing.....	191
26 Stabiliteit.....	199
27 Gemeenschap.....	207

28 Is armoede erg?.....	213
29 Ontarmen.....	217
30 Ontarmende economie.....	227
31 Financiële producten.....	241
32 Speculatie en verrijking.....	251
33 Toegevoegde waarde.....	263
34 TW.....	269
35 Inkomen voor huishoudens en overheid.....	279
36 Winst.....	287

Deel 5. Contouren van de ontarmende economie..... 297

37 Contouren.....	299
38 Arbeid.....	303
39 Plekgebonden productie.....	309
40 Plaatselijk geld.....	319
41 Aanbod en vraag.....	329
42 Ontarmend arbeidsbureau.....	333
43 Welzijnsbelasting.....	339
44 Schulden.....	347
45 Grond en huizen.....	355
46 Macht en belasting.....	361
47 Duurzaamheid.....	369
48 Onterven.....	373
49 Slotbeschouwing.....	377
Woordenlijst.....	381

Inleiding

Dit boek heb ik geschreven vanuit de gedachte dat je geen kok hoeft te zijn om te proeven of je de soep lekker vindt. Ik ben geen econoom.

Alles wat gebeurt, vindt plaats op grond van wat in het verleden is opgebouwd. Daarom vertel ik iets over mijn achtergrond.

Ik ben geboren tijdens de Tweede Wereldoorlog in een Twents dorpje met voor elke kerkgemeenschap een eigen bakker. Daar had ik mijn eerste confrontatie met armoede.

Ik heb, naast een hbo-opleiding voor social case worker, een andragologie-diploma (Universiteit Utrecht). Verder heb ik praktijkervaring, onder andere als psychotherapeut en hbo-docent, maar ik heb geen middelbare school gevolgd. Ik heb vanaf mijn veertiende jaar gewerkt tot mijn vervroegd pensioen (1995).

Opleidingen volgde ik in mijn vrije tijd.

Op een gegeven moment ben ik voor het digitale 'Tijdschrift voor Sociale filosofie en Cultuur' boekrecensies gaan schrijven. Hierdoor kreeg ik de mogelijkheid om me in de nieuwste ideeën van huidige economen te verdiepen. Van sommige boeken heb ik een bijlage gemaakt. Ik heb die bijlagen *niet* aan het boek toegevoegd; ze zijn te downloaden via mijn website (www.stukjes.info)

Ik schrijf op basis van mijn eigen logica en probeer een bijdrage te leveren aan een betere wereld. Er zijn in dit boek uiteraard ook ideeën verwerkt van anderen, maar ik zal alleen namen noemen en verwijzingen geven als, en in zoverre, dit past binnen mijn verhaal. Van veel ideeën weet ik de oorsprong niet meer...

Ik heb geprobeerd een voor iedereen leesbaar verhaal te maken. Van de andere kant heb ik me niet aan allerlei conventies gehouden die een tekst makkelijk leesbaar maken. Ik heb veel, het lezen vertragende, 'verkeersdrempels' gebruikt om stellingen en aannames te benadrukken. Bovendien gebruik ik verzonnen woorden als ik dat nodig vind en gebruik ik een enkele keer een 'beter' woord voor een

bestaande betekenis. Ik gebruik veel aanvullingen tussen haakjes om zo precies mogelijk te zijn over mijn bedoelingen (meta-communicatie). Dit soort ‘vertragers’ zijn bedoeld als uitnodiging om kritisch na te denken over waar het nu eigenlijk om gaat.

Waarover ik schrijf, is een blauwdruk om tot een *andere manier van denken* over economie te komen. Ik beschrijf een model voor een model (een meta-model): een model om zelf een model te maken. Het onderwerp van dit boek is zo breed dat het geheel nooit ineens te overzien is. Daarom neem ik steeds een ander standpunt in en beschrijf wat ik waarneem. Hopend, dat je zo een beeld krijgt.

Voor de paradigmawisseling die ik voorsta, is een nieuwe taal nodig. Dit boek begint met de beschrijving van de eerste woordjes. Het leren van een nieuwe taal is vervelend. Eerst woordjes leren voordat je de taal kunt spreken... Vervolgens probeer ik door een *versimpelde voorstelling van zaken* de essentie weer te geven.

Ik ga ervan uit dat we (vanaf ±1980) in een *neoliberaal* tijdvak leven, waarvan het einde al is aangebroken zonder dat er een algemeen geaccepteerde nieuwe economie is. In dit boek probeer ik de eerste lijnen voor zo’n betere economie te schetsen.

In deze ‘ontarmende economie’ bouw ik voort op een paar boeken die ik eerder in eigen beheer uitgegeven heb, maar niet gepromoot heb. Dit zal met dit boek niet anders zijn: de promotie zal dus van de lezer moeten komen (en van de recensies).

Dit boek is een bundel korte stukjes, die zo gerangschikt zijn dat ze elkaar min of meer opvolgen. Ik hoop, dat je al lezende een idee krijgt van wat een ontarmende economie zou kunnen worden en in welke richting die zich zou kunnen ontwikkelen.

Het boek is *geen* opsomming van wat er allemaal fout is in onze maatschappij. Daarover is elders genoeg te vinden. Ik zet me wel af tegen wat ik als het algemene beeld van het *neoliberalisme* beschouw.

Het boek is opgedeeld in vijf delen. Pas in het vierde deel bespreek ik een paar details betreffende een ontarmende economie. Ik begin het boek met algemene denkmodellen, om aan te geven welke denkkaders ik belangrijk vind en in welke betekenissen ik bepaalde woorden gebruik.

Ik wil het met je hebben over het voorkómen van *financiële* armoede. Want dit is de kern waar het om draait in een betere wereld. Gaandeweg zal blijken dat dit op zich niet zoveel zin heeft, omdat de financiële armoede afhankelijk is van armoede op een veel breder terrein. Het gaat om manieren-van-denken en om gedrag. Ik begin met een paar heel abstracte – voor-mij algemeen geldende – theorieën.

Overzicht

Veel economieboeken die de laatste tijd op de markt komen zeggen dat het anders *moet*, sommigen geven aanwijzingen ter verbetering. Dit boek schetst de eerste lijnen voor een geheel nieuw systeem.

Mijn uitgangspunt in dit boek is: het *individu* als lid van een *gemeenschap*. Als individu heb je een mening over hoe een gemeenschap het beste ingericht kan worden. Dit doe je in en vanuit denkkaders die je met anderen deelt, waarbij je een taal gebruikt die de basis is om te komen tot overeenstemming.

Op individueel niveau spelen *behoeften*, en de *bevrediging* ervan, een hoofdrol; op gemeenschapsniveau is de uitwerking in een *maatschappijvisie* van belang.

De kern van mijn verhaal is een *wereld zonder armoede*. Die wordt bereikt doordat elk individu een deel van zijn vrijheid en verantwoordelijkheid *delegeert* aan volksvertegenwoordigers die een regering aanwijzen. Volks-vertegenwoordigers worden op een democratische manier gekozen en zijn bevoegd om wetten te maken. Wetten vormen een *kader* waarin elke burger de ruimte krijgt zelf iets van zijn leven te maken. Dit kader (de *bandbreedte*) wordt voorgesteld door twee horizontale lijnen die het plafond en de bodem (de begrenzingen van het gedrag) voorstellen waar elk gedrag aan moet voldoen. Het is een maatschappijvisie die gekenmerkt wordt door een *bandbreedte* met *tolerantiegrenzen* in de vorm van een wetgeving.

Economie zie ik als een *aspect* van de *bandbreedtemaatschappij*. Het hoofddoel van deze maatschappij is een wereld zonder armoede op allerlei gebieden. Daarbij zijn geld en markt middelen om het doel te bereiken.

Deel 1, Algemene denkkaders

In dit deel leg ik een aantal begrippen vast. Ze vormen de *ondergrond* van mijn manier van denken over economie. Ze zijn de vloer waarop het economie-huis gebouwd wordt.

Als de belangrijkste denkkaders beschouw ik ‘mijn’ *evolutiemodel*, ‘mijn’ *systeemtheorie* en ‘mijn’ *dialectiekmodel*. ‘Mijn’, omdat er vele opvattingen over deze modellen bestaan en ik het belangrijk vind dat je weet wat *ik* bedoel als ik een term uit zo’n denkkader gebruik.

Bij alle modellen waarbij dit van toepassing is, maak ik een onderscheid tussen *structuur* en *proces*. Dit onderscheid wordt vaak niet gemaakt, waardoor niet duidelijk is waar men het precies over heeft. Vaak gaat het over de proceskant, over feedbackprocessen bijvoorbeeld, terwijl structuur-aspecten bedoeld worden. Dit is verwarrend.

Het *systeemmodel* is vooral geschikt om structuren te schetsen. Het *dialectiekmodel* ligt ten grondslag aan mijn denken over processen. Ik begin met mijn *evolutiemodel*.

01 De evolutie

Economie gaat over menselijk gedrag. Economie begint bij jou en mij. Maar het heeft vooral ook betrekking op wat er *tussen* mensen gebeurt. Over dit soort dingen kun je met elkaar van mening verschillen. Bovendien zijn er allerlei hulpmiddelen (theorieën) bedacht die *aspecten* verklaren. Die hulpmiddelen noem ik ‘modellen’. Een model kan een onderdeel zijn van een omvattend model.

Een *voorbeeld* van een model is het sprookje van Roodkapje.

Een meisje met een rood hoofddoekje loopt door een bos, waar op een eenzame plek haar zieke oma woont. Daar aangekomen hoort ze iemand zeggen: "Trek maar aan het touwtje, dan gaat de deur vanzelf open." Roodkapje treft haar oma in bed aan. Als ze dichterbij komt, springt de verklede wolf op en slokt haar in één hap op. Dit was even tevoren ook met haar oma gebeurd...
Toevallig kwam een jager langs die de wolf aantroef. Die sneed de buik van de wolf open, oma en Roodkapje kwamen er opgelucht uit. Ze zochten stenen die ze in buik van de wolf stopten. De wolf kreeg dorst en liep naar de beek en viel erin. Door het gewicht van de stenen verdronk hij.

Dit model behandelt, hier kort weergegeven, de vraag wat gerechtigheid is; het is ook een aanmaning voor kinderen om toch vooral naar hun ouders te luisteren (omdat in het originele verhaal de moeder van Roodkapje haar aanmaant om vooral op het pad te blijven en niet naar vreemden te luisteren die ze onderweg zou kunnen tegenkomen (de wolf, die ze onderweg was tegengekomen, spoorde haar aan om voor oma wat bloemen te plukken). Zo zijn er meer interpretaties mogelijk, wat bij modellen vaker het geval is.

Ik geloof niet in een model dat alles kan verklaren en een ultiem inzicht kan verschaffen over hoe de vork in de steel zit. Maar sommige modellen voelen ‘natuurlijker’ en ‘echter’ aan dan anderen. Bovendien

speelt *logica* een rol. De term ‘logica’ wil ik opvatten als ‘het gevoel dat het klopt’. Daar hoeft je dus geen hogere wiskunde voor gestudeerd te hebben. In dit boek probeer ik op basis van *mijn logica* een *model* te maken dat gebruikt kan worden om een wereld zonder armoede te creëren. Aan dit model liggen andere modellen, ideeën en theorieën ten grondslag die ik je eerst wil schetsen. Daarom: om mijn logica te kunnen volgen moet ik je eerst vertellen over datgene wat aan mijn model ten grondslag ligt, om verkeerde interpretaties te voorkomen.

Mijn verhaal over geld en economie begint lang voordat er mensen op de aardbol waren. Dit is belangrijk, omdat zonder het allereerste begin er ook geen mensen zouden zijn en ook geen economie. Het model van een economie is een opvatting, zoals elk model slechts een bepaalde kijk op de werkelijkheid weergeeft. Ik gebruik, om me een mening over economie te vormen, vooral het *procesmodel* waarover ik verderop meer zal zeggen. Van de geschiedenis heb ik een model gemaakt. Dit noem ik: mijn *evolutiemodel*.

Mijn evolutiemodel is een procesmodel. Als ik het evolutiemodel specifiek als proces zie, dan noem ik de evolutiestadia ook wel ‘*ontwikkelingsniveaus*’ (het is een proces dat verloopt volgens bepaalde stadia). Maar je kunt het evolutiemodel ook opvatten als een structuur. Ik noem de fasen dan ‘*bestaansniveaus*’. Als ik het onderscheid tussen structuur en proces niet maak, gebruik ik de term ‘*dimensie*’. Over ‘structuren’ en ‘processen’ kom ik verderop terug. Dit evolutiemodel ligt ten grondslag aan het model van de ontarmende economie.

Wat ik hier zeg over de betekenis van bepaalde woorden klinkt wellicht wat overdreven en overbodig, maar het gaat hier om begrippen die op de achtergrond in het hele boek een rol spelen, ook al worden die achtergronden niet expliciet genoemd. Het gaat hier om heel fundamentele (grond)begrippen.

Mijn evolutiemodel is een grondmodel. Het is afgeleid van de loop van de geschiedenis (maar ook uiteraard van wat ik van anderen gehoord

en gelezen heb – ik denk aan de modellen van *Darwin*, *Lamarck* en *Lao Zi* (taoïsme)).

- Het grote proces (de evolutie) begon met niets, daarna volgde de oerknal.

Ik weet niet of het zo gegaan is, maar ik neem dat aan. Als je iets niet zeker weet kun je maar het beste uitgaan van de meest plausibele en logische veronderstelling. Dit is wat het gebruik van modellen en *structuren* zinvol maakt: een model en een structuur gaan langer mee dan een proces (dat bestaat uit steeds veranderende momenten), ze hebben een bredere toepassing dan alleen wat op een bepaald moment gebeurt (we zagen dit bij het sprookje van Roodkapje). Je hoeft niet op elk moment van een proces opnieuw een beslissing te nemen. Het model, als voorbeeld voor gedrag, blijft geldig.

Het is belangrijk dat ik begin met een evolutiemodel, omdat er mensen zijn die van een ander model uitgaan, bijvoorbeeld dat er een God is die de wereld heeft geschapen. Als je van dit model uitgaat kom je mogelijk terecht bij andere conclusies. Je zou het model zeker anders verwoorden. Daarom begin ik met een schets van mijn evolutiemodel, voor zover interessant voor de rest van mijn betoog.

De evolutie begon met een soort ‘*oerknal*’. Dit was een *meta-emergentie* (woorden die je vreemd voorkomen, daarvan mag je aannemen dat ik erop terugkom, maar de precieze betekenis is op het moment dat ik ze gebruik niet noodzakelijk om te kennen.) In de oerknal ontstonden vorm en tijd (structuur en proces). Zo ontstond het eerste niveau (de eerste dimensie) van mijn evolutiemodel: *de fysieke wereld*. Veel later ontstonden ‘daarbovenop’ *levende organismen* (de tweede dimensie). Nog weer veel later liepen de eerste *mensen* op de aardbol rond (de derde dimensie). En wie zal het zeggen: misschien komt er nog eens een vierde dimensie, of is die er al...

Het is belangrijk om te weten dat de evolutieniveaus (dimensies) cumulatief zijn (zich opstapelen). Een hogere dimensie is 'gebouwd' bovenop een lagere dimensie.

- Het een kwam uit het ander voort.

Zoals alles (alle systemen) hebben ook jij en ik een plaats in dit model. Jouw dimensies volgens het evolutiemodel zijn:

1. Jouw eerste dimensie is jouw *fysieke* bestaanswijze.
2. Als 'wezen' *leef* je: jouw tweede dimensie; het tweede evolutieniveau.
3. Als 'IK', jij als uniek en *verantwoordelijk* persoon, ben je driedimensionaal.
4. Wellicht is of komt er nog een vierde dimensie...

Zoals gezegd: elk systeem kan volgens de niveaus van het evolutiemodel ingedeeld worden. Een stoel komt bijvoorbeeld niet verder dan het eerste evolutieniveau, maar was eerst tweede dimensie (boom).

Verder ga ik uit van een *holistisch wereldbeeld*:

- Alles heeft met alles te maken en alles maakt deel uit van Het-Grote-Geheel.
- Het derde evolutieniveau (de derde meta-emergentie) maakt dat jij verantwoordelijk bent voor wat je doet.
- Wat je doet, is wat jou maakt tot wat je bent/wordt. Je doet dat doordat jij je gedraagt. Je kunt je goed en fout gedragen.
- *Gedrag* is de bouwsteen van voortgang en ontwikkeling (van de wereldgeschiedenis, van de maatschappij, van de economie...).

Om het verschil tussen het tweede en het derde evolutieniveau te verduidelijken gebruik ik een aangepast model van *Plato's allegorie* (metafoor, model) van de *wagenmenner*.

In de godenhemel van de Oude Grieken mende de wagenmenner een tweespan: een wit en een zwart paard. De paarden waren het vaak niet met elkaar eens, de wagenmenner moest dan beslissen om de wagen 'op het goede pad' te houden. Het witte paard heet 'Eros' en het zwarte 'Thanatos'.

(Een andere interessante uitwerking van Plato's allegorie tref je aan in *Civis Mundi Digitaal* nr. 107, van Willem Dreesmann.)

Deze twee krachten (paarden) stellen het tweede evolutieniveau voor. Deze tweede dimensie is de wereld van het automatisch gedrag, van de driften, instincten en emoties. 'Eros' staat voor vereniging, samenwerking, liefde, levensdrift en *emergentie*, 'Thanatos' staat voor vijandschap, hebzucht, doodsdrift en *entropie*.

De derde dimensie staat voor de *rede*: het *IK-en-zijn-bewustzijn*; de wagenmenner die het soms lukt om de twee paarden in het gareel te houden. Dit 'gareel' duidt op een morele *bandbreedte*. In model:

- Een bandbreedte wordt voorgesteld als twee horizontale lijnen die tolerantiegrenzen aangeven waartussen gedrag *goed* en acceptabel is.

Het-Grote-Geheel noem ik ook wel: *de natuur*' (de onontkomelijke gang van zaken); de '*werkelijkheid*'; de praktijk. Jij en ik zijn onderdeel van de natuurlijke gang van zaken. Het onderscheid tussen 'de natuur' en 'jouw-werkelijkheid' is van belang om een antwoord te kunnen geven op de vraag waarvoor jij *verantwoordelijk* bent. Het zal duidelijk zijn dat je alleen verantwoordelijk kunt zijn voor je eigen *gedrag* (dat voor een belangrijk gedeelte wordt ingegeven door 'jouw-natuur': karakter, intelligentie, verleden, genen, omgeving...). Die verantwoordelijkheid is afhankelijk van het antwoord op de vraag wat je overziet.

Ik ga van de volgende aannames uit:

- Je bent verantwoordelijk omdat jij, in principe, de gevolgen van je gedrag kunt overzien (je kunt vooruit kijken).

- Jouw verantwoordelijkheid reikt niet verder dan jouw vermogen dat toelaat (om de gevolgen van je gedrag te overzien).

Jouw verantwoordelijkheid voor het bestaan van iemand anders vermindert naarmate je een minder nauwe relatie met de ander hebt (dit noem ik het ‘model van de *nabijheidskringen*’). Het *model* van de nabijheidskringen betreft een geheel van concentrische cirkels, waarmee de steeds grotere (psychologische) afstand tot het middelpunt (tussen jou en anderen) wordt voorgesteld, maar het is ook te gebruiken voor de uitbreidende tendens van de evolutie (steeds verder toenemende informatie, ontplooiing en ontwikkeling).

- Je weet minder over anderen die verder van je af staan. Ze behoren tot een wijdere nabijheidskring.
- Je functioneert op een hoger evolutieniveau naarmate jij je meer ontfermt over mensen die tot een wijdere nabijheidskring behoren (dit is een moreel standpunt).

Het zal ook duidelijk zijn dat jij niet het leed van de hele wereld op je schouders kunt nemen, maar:

- Het is voor jouw-zelfhandhaving (zelfbehoud) belangrijk dat jij je ontfermt over je naasten.

Voor jezelf staat *zelfhandhaving* op de eerste plaats, gevolgd door de ontferming (ontarming) over de mensen die jou het meest nabij zijn. Ik merk hierbij op dat er nogal een ‘natuurlijk’ verschil is tussen mensen waar het hun besef betreft van hun sociale omgeving. Er zijn mensen die voortdurend een zo sterk besef hebben van het bestaan van anderen dat hun authenticiteit ondergesneeuwd raakt door het zich steeds aanpassen aan anderen, terwijl er ook mensen zijn met een zo sterk ego dat ze voortdurend over anderen heen walsen. Maar dit terzijde. Alhoewel, voor het functioneren in de financiële sector is het wel een belangrijke aanname. Maar daarover later meer.

- Naarmate meer mensen zich om anderen in wijdere nabijheidskringen bekommeren, zal een menswaardigere werkelijkheid ontstaan.

Dit heeft gevolgen voor de manier waarop we de omgang met elkaar formeel regelen. De nabijheid heeft met name gevolgen voor de verdeling van de beschikbare hulpbronnen-voor-*behoeftebevrediging*. Als criterium hanteer ik mijn *Gulden Regel*:

- Respecteer en ondersteun de basisbehoeften van anderen en draag bij aan de totstandkoming respectievelijk handhaving van een maatschappij en een wereldorde waarin iedereen in zijn basisbehoeften kan voorzien.

(Voor wat 'basisbehoeften' zijn, zie onder andere de hoofdstukken 10, 17 en 29.)

Deze Gulden Regel levert een probleem op vanaf het moment dat je iemand anders als je vijand ziet. Een *vijand* is iemand die jouw zelfhandhaving bedreigt. Die bedreiging kan reëel zijn of ingebeeld. Op het tweede evolutieniveau bestaat voor jou het onderscheid tussen de realiteit en verbeelding niet. Alles is dan voor jou 'waarheid'. Hier is het onderscheid tussen *jouw wereld* en *de werkelijkheid* (de natuur) van belang.

Jouw wereld is het idee, het model, dat je in de loop van de tijd hebt opgebouwd van de dingen om je heen en van jezelf. In jouw-wereld is iedereen die niet jouw vriend is, een potentiële vijand. Blijft hij op een afstand dan ben je op je hoede, komt hij te dichtbij dan is hij voor jou een bedreiging. Let wel: dit zijn automatische, onbewuste eerste reacties. Hij dringt dan een te nauwe nabijheidskring binnen. Jij reageert zonder erbij na te denken verdedigend en afwerend. Het gaat hier om jouw *tweedimensionale functioneren*.

Op het derde niveau functionerend weet je dat mogelijk die ander niets kwaads in de zin heeft. Op het derde niveau weet je dat je niets zeker weet over de motieven van die ander. Je kunt je eventueel informeren over de bedoelingen van de ander, of op zijn minst

afwachten tot duidelijk is of hij wel of niet iets kwaads in de zin heeft. Op dit derde niveau ben je in staat om je tweedimensionale wantrouwen in te dammen en een vreemdeling het voordeel van de twijfel te geven en in bepaalde settings te vertrouwen. In een winkel vertrouw je erop dat de verkoper je goede waar levert. Als je in een bus reist vertrouw je erop dat de chauffeur voorzichtig rijdt. Op het derde niveau reageer je op anderen vanuit *jouw wereld*. Driedimensionaal gedrag verschilt van tweedimensionaal gedrag, doordat je bij driedimensionaal gedrag je *verstand* gebruikt en bij tweedimensionaal gedrag automatisch reageert (zonder erbij na te denken; je volgt je gevoel). Dit soort ‘psychologie’, en dit soort stellingnames en uitgangspunten, is van belang voor een goed begrip van wat er op het gebied van de economie gebeurt.

Voor de volledigheid: ik kwam een boek tegen in mijn bibliotheek dat ik al een tijdje in mijn bezit heb en dat mogelijk de inspiratiebron is geweest voor mijn Gulden Regel, al kan ik me dat niet meer herinneren. Het boek is van Amitai Etzioni en heet: De nieuwe Gulden Regel. Die regel luidt: “respecteer en ondersteun de morele orde van de samenleving, net zoals je zou willen dat de samenleving jouw autonomie respecteert en ondersteunt”. Merk op dat Etzioni weliswaar vindt dat je de morele orde van de samenleving zou moeten respecteren en ondersteunen, maar dat deze regel geen garantie is voor een wereld zonder armoede. De bedoeling van mijn Gulden Regel is *wel* een wereld zonder armoede. Ik zal dit verder uitwerken in de rest van dit boek.

Omdat mijn evolutiemodel (zie verder mijn boek ‘Bestaan begrijpen’) fundamenteel is voor de manier waarop ik over de dingen denk, geef ik de inhoud hier heel summier weer.

Voor mij is de werkelijkheid een *dialectisch proces*.

- Het model van een proces is een *verloop* met een begin en een eind.

Het is *dialectisch*, omdat er iets nieuws voortkomt uit de wisselwerking tussen dingen die tegengesteld zijn (polariteiten, kanten, ideeën, of wat je ook maar kunt bedenken).

- Er is sprake van een *dialectische spanningsreductie* als aan beide kanten van een polariteit recht wordt gedaan.

Het evolutieproces is een proces dat zich kenmerkt door: steeds complexer worden. Dit komt doordat dingen zich samenvoegden tot een nieuw systeem met nieuwe eigenschappen die niet meer verklaard konden worden uit de eigenschappen van de dingen waaruit het opgebouwd was: zo'n 'ding' (zo'n samenstel van dingen), met nieuwe eigenschappen, noem ik een *emergentie*.

- Een *emergentie* is iets wat *ontstaan is* en niet verklaard kan worden uit de eigenschappen waaruit het samengesteld is.

Eigenlijk zijn alle dingen *emergenties* – bestaande uit andere dingen (systemen); er is een eigenschap toegevoegd. Op bepaalde momenten *bestond* er iets nieuws dat niet uit het oude verklaard kon worden. Er *ontstond* een nieuw niveau van 'zijn'. De niveaus van mijn evolutie-model noem ik: *meta-emergenties*.

- De indeling in meta-emergenties noem ik: dimensies of evolutieniveaus.

Het model van de meta-emergenties is afgeleid uit de loop van de geschiedenis.

Het eerste evolutieniveau (de eerste fase) betreft de periode toen er alleen nog dingen en fysieke emergenties bestonden. Er was alleen de fysieke wereld. Een kenmerk van alle dingen op het eerste evolutieniveau is, dat ze slechts tijdelijk bestaan (entropisch zijn).

Het tweede evolutieniveau was er toen er 'dingen' bestonden die zelf een 'kopie' van zichzelf konden voortbrengen. Deze meta-emergenties konden zich voortplanten. Het tweede evolutieniveau *was* er op een gegeven moment: er was leven. Doordat het 'ding' zich kon

voortplanten was het geen ding meer. Het was een levend wezen.
Het derde evolutieniveau was er toen er levende wezens waren die het proces, waar ze deel van uitmaakten, konden overzien. Ze hadden een IK-met-een-bewustzijn, een *Historisch Bewustzijn*. Ze waren daardoor verantwoordelijk voor hun gedrag.
Het vierde evolutieniveau overstijgt het derde evolutieniveau. Elke dimensie behoudt het hoofdkenmerk van de lagere evolutieniveaus in zich, maar onderscheidt zich door een nieuw kenmerk.

02 Structuur, proces, systeem...

Al denkend maken we gebruik van *modellen*. Een woord is een model, een zin is een model. Zinnen vormen een verhaal, een verhaal kan een *denkkader* bevatten.

Modellen kunnen uit andere modellen samengesteld zijn: een huis (model) bestaat uit bouwstenen (*submodellen*). Vanuit een bepaald model (denkkader) gedacht, kun je de submodellen, waaruit het model is samengesteld, als de bouwstenen opvatten. Voor het model van de ontarmende economie stel ik je in dit en in de volgende hoofdstukken een paar bouwstenen voor waar ik gebruik van zal maken in mijn verdere betoog. Die bouwstenen passen in het evolutiemodel.

Een belangrijk beginpunt van het denken over onszelf en de dingen om ons heen is: de *herkenning*. Wat ik zie (beleef, meemaak, waarneem) en benoemd heb, of geleerd heb van anderen, kan ik gebruiken in mijn beschrijvingen, in de hoop dat het me lukt om begrip op te wekken bij anderen.

- Pas als je iets herkent, kun je erover nadenken.

Op het moment dat je iets herkent en een naam gegeven hebt, bestaat het. Je gaat bij het benoemen van de dingen uit van de dingen die je in jouw verleden geleerd en bedacht heb. Dit is ook wat René Descartes (1596 – 1650) en Adam Smith (1723 – 1790) deden. Smith nam zijn begrip ‘sympathie’ als beginpunt van zijn redeneringen.

Descartes had de woorden ‘ik’, ‘denk’ en ‘bestaat’ nodig om te zeggen wat hij bedoelde...

De woorden die je gebruikt zijn evenzovele aannames. Een *aanname* is een model waar je van uit gaat. Er zijn meer aannames mogelijk dan alleen die van Descartes en Smith. Dat leert ons de kwantummechanica (zie Bijlage 3, www.stukjes.info). Maar ook oude Chinese

filosofen hebben een ander beginpunt van hun denken.

Het meest reële idee van de werkelijkheid krijg je als je de werkelijkheid beschouwt als iets wat constant in beweging is en verandert. Je ziet de werkelijkheid dan als een proces.

- Een *proces* begint op een bepaald *moment* en eindigt op een ander moment. Daartussenin bevindt zich een tijdsverloop dat je in fasen (stadia of periodes) kunt opdelen.
- Een proces loopt ergens op uit: een *doel*.
- Een *structuur* is de samenhang van elementen van een verzameling. Een structuur 'bevriest' processen door de tijd buiten beschouwing te laten.
- Als je een proces beschrijft in *fasen*, dan beschrijf je de *structuur* van het *proces*.

Heel lang dachten mensen alleen in procestermen. Totdat, zo tijdens de 17e eeuw, een periode aanbrak die men de 'Verlichting' ging noemen (hoogtepunt in de 18e eeuw, de eeuw van de rede). Sommige filosofen gingen zich allerlei processen als machines voorstellen. Kenmerkend voor een machine is, dat hij morgen hetzelfde doet als vandaag.

Het proces van de werking van een machine is voorspelbaar. Op dit principe van de *voorspelbaarheid* is het basiskenmerk van de *klassieke wetenschap* geënt. Als iets niet voorspelbaar is, dan kan een 'klassieke wetenschapper' er niets mee. Wat hier gebeurt, is eigenlijk dramatisch: de tijd wordt uitgeschakeld! Daarmee wordt het meest fundamentele dat aan ons bestaan ten grondslag ligt buitengesloten. Wat weer niet wegneemt dat wetenschappers door deze werkwijze tot grote prestaties zijn gekomen. Het is goed om ons te realiseren hoe dit gaat.

Door de tijd te abstraheren, weg te laten, wordt iets heel fundamenteels weggelaten. Wat overblijft is een structuur: alleen de *samenhang* van de *elementen* (onderdelen) blijft over. Zodra deze denkwijze op iets specifiek van toepassing wordt gebracht kunnen we

dat specifieke een *naam geven*.

Het is goed je te realiseren wat er in de vorige alinea staat: ik schets hier een *model* (een denkraam). Dit model zegt dat er een werkelijkheid is en dat je over die werkelijkheid kunt nadenken; dat jij je er een beeld van kunt vormen. En dat je in gedachten die werkelijkheid kunt opdelen, in elementen (structuur) *of* in fasen (proces). Daarmee doe je die werkelijkheid geweld aan: het beeld dat je ervan maakt, klopt niet. Wel kunnen we een *deel* van Het-Grote-Geheel kennen en een naam geven (waarbij jij overigens onder die naam weer iets anders kunt verstaan dan ik).

Een beeld is hoogstens een benadering van wat er werkelijk gebeurt is, gebeurt, of gaat gebeuren.

- Een structuur is een benadering van een benadering.
- Een structuur is een benoembaar geheel.

De benaming van wat we om ons heen aantreffen en waarin we een structuur zien betreft een 'systeem'.

- Een *systeem* is alles wat benoembaar is en bestaat uit een, in principe, vaste samenstelling van bepaalde elementen die samen, op een potentieel benoembare manier, invloed op elkaar hebben en het gedrag van het geheel (het systeem) bepalen.
- Een systeem heeft twee kanten: *structuur* en *proces*.
- Elk systeem heeft een *systeemgrens*, die aangeeft wat er wel wat er niet toe behoort.

Jaren geleden is op basis van deze gedachte een 'systeemtheorie' ontworpen. Die heb ik in een eerder boek beschreven. Het betreffende hoofdstuk is als bijlage via internet beschikbaar (Bijlage 1) omdat het allerlei begrippen bevat die door anderen nogal eens anders gebruikt worden dan ik ze bedoel. Ik noem er één: feedback. Ik ben de laatste

tijd nogal eens de term ‘positieve feedback’ in economieboeken tegengekomen waar ‘negatieve feedback’ gebruikt had moeten worden.

Samenvatting:

- Een systeem is een model van ‘iets’.
- Een aspect van een systeem is zijn *structuur*.
- Een (ander) aspect van een systeem is het *proces* dat het doormaakt.
- Een structuur kan vanuit twee kanten bekeken worden: vanuit het proces dat het meemaakt en vanuit zijn structuur.
- Het herkennen van structuur begint met het zien van een samenhang (dit kan ook de structuur van een proces zijn).
- Zowel bij structuren als bij processen gaat het om vormen van *informatie*.
- Een beschrijving van een systeem geeft de toestand van het systeem-op-een-bepaald-moment weer of de structuur van een proces-in-de-tijd.
- Bij een structuur gaat het om het *blijvende*: het *statische* deel van een systeem. De beschrijving van dit deel is morgen net zo waar als vandaag.
- Bij een proces gaat het juist om het *dynamische* deel en de *voortdurende verandering* (de ontarmende economie betreft een proces, waarbij van structuren gebruik gemaakt wordt om een duidelijk beeld op te bouwen).
- Een specifieke opeenvolging van de fasen geeft de structuur van een proces weer.
- Het model van de ontarmende economie is een structuurmodel.
- Structuren kunnen met elkaar vergeleken worden.
- Een voorbeeld van een procesmodel is een scenario.
- Elk proces kent een doel.
- Mensen kunnen processen ‘bedoelen’, van een doel voorzien.

Bij een structuur wordt dus de tijd uitgeschakeld en wordt ‘de machine’ als voorbeeld gebruikt. Het gebruik van een structuurmodel heeft vaak als gevolg dat de complexiteit van de werkelijkheid uit het oog wordt verloren. Toch is dit meestal de enige manier om een beetje

grip op die werkelijkheid te krijgen. Ik beschouw het denken in structuur- en procesmodellen als van een ander 'denkniveau' dan het denken over de werkelijkheid. Het ene betreft abstracties en het andere gaat over het echte, dagelijkse leven. Het model van de ontarmende economie is een abstractie (een fictie, waarvan we het idee hebben dat het zich kan verwerkelijken, door ons toedoen...). Een *proces* is een verloop in de tijd, je kunt het zien als een opeenvolging van momenten. Procesbeschrijvingen benaderen de werkelijkheid beter dan structuurbeschrijvingen, maar structuurbeschrijvingen zijn makkelijker te overzien. Wat een systeem doet is de uitwerking van een proces. Je kunt dit het '*gedrag*' van het systeem noemen.

Om toch een zekere gelijkheid (ordening, beheersbaarheid, voorspelbaarheid) in het verloop van een proces aan te brengen worden *regels* gebruikt die aangeven waaraan het proces op een bepaald moment moet voldoen. Dit 'moeten' wordt dan afgeleid van het bereiken van een bepaald doel.

- Een *regel* is een beschrijving van de voorwaarden (normen) waaraan een proces moet voldoen.
- Regels zijn afgeleid van het doel of de bedoeling van het proces.
- Regels zijn bedoeld om doelen te bereiken.

Een doel kan vaak op verschillende manieren bereikt worden. Een doel kan op grofweg op twee manieren bereikt worden: via een *hiërarchische* of via een *heterarchische* structuur.

- Het holistische uitgangspunt komt *structureel* tot uiting in de *systeemtheorie* en in het model van de *nabijheidskringen*.
- Het holistische uitgangspunt komt *procesmatig* tot uiting in het *dialectiekmodel* en de mogelijkheid om via *doelbepaling* te komen tot vooruitgang en verbetering.
- Het evolutiemodel is zowel structureel als procesmatig te gebruiken; een systeem kent modelmatig zowel een structuur- als een proceskant.

03 Grenzen discrimineren

Een cirkel of een vierkant, of elke getekende vorm die bestaat uit één rondlopende lijn, bakent als het ware een gebied af. Dit gebied kun je benoemen als 'binnen' en alles wat niet tot dit gebied hoort, is dan 'buiten'.

Een *systeem* kun je ook op deze manier voorstellen. Het binnen bestaat dan uit subsystemen en het 'buiten' is de *omgeving*. De lijn is de *systeemgrens*. Systemen omsluiten subsystemen (die je weer voor kunt stellen als kleine cirkels binnen de grote cirkel, waarbij elke cirkeltje weer een grens aangeeft tussen binnen en buiten; de kleine cirkeltjes kun je verbinden met pijlen).

Zo'n figuur is statisch, structureel. Binnen en buiten staan vast: als je de tekening morgen nog eens bekijkt, is er geen verschil.

'Binnen' en 'buiten' kunnen ook toegepast worden op processen met een tijdsverloop waarin een doel nagestreefd wordt. 'Binnen' stelt dan alles voor wat in overeenstemming is met het bereiken van de doelstelling, 'buiten' is alles wat niet past, niet productief, niet gewenst, niet acceptabel is. Essentieel is dat we een grens vaststellen tussen binnen en buiten.

Een proces kun je beter in model brengen door een tekening die bestaat uit twee horizontale lijnen. Het proces (de tijd) verloopt dan tussen de twee lijnen, tussen twee grenzen, van links naar rechts. Wat zich tussen de grenzen afspeelt noem ik 'goed', wat daarbuiten gebeurt, is 'fout'. Wat goed is en zich tussen de grenzen afspeelt, noem ik de *bandbreedte*, het is datgene wat bijdraagt aan het bereiken van de doelstelling van het proces.

Dit model van de *bandbreedte* pas ik toe op het model van 'een betere maatschappij'; die betere maatschappij noem ik de *'bandbreedte-maatschappij'*. De twee lijnen stellen dan *grenzen* voor: kaders, landsgrenzen, overheidsbevoegdheden, morele regels, wetten, bevoegdheden, rechten en plichten...

De bandbreedtemaatschappij is een beter model dan het *neoliberale maatschappijmodel* dat tegenwoordig door de westerse regeringen

toegepast wordt. Het is een beter model, omdat het een andere doelstelling heeft: niet *ontarming* als doel maar *winstmaximalisatie*. De neoliberale visie zegt; mensen moeten niet belemmerd worden door grenzen. Mensen moeten *vrij* zijn om naar eigen inzicht hun leven in te richten. ‘Vrij’ in de zin van ongebonden, zonder grenzen: een individu moet niet beknot worden in wat hij wenst te doen of te bezitten. Het neoliberale model gaat uit van minimale bemoeienis door de overheid op economisch gebied. Met name moet niemand beknot worden als het gaat om winst maken, en in het bijzonder niet als het gaat om succesvolle (rijke) mensen en internationaal werkzame bedrijven.

Het verschil tussen de ideaalmodellen van de neoliberale en de bandbreedtemaatschappij kun je ook zien als volgt: een neoliberale wereld is een wereld zonder handelsbeperkingen en een bandbreedtemaatschappij gaat uit van soevereiniteit en heeft de mogelijkheid om grensverkeer (op allerlei gebied) te reguleren. De landelijke soevereiniteit is afgeleid van de soevereiniteit van elk individu. Als burger heeft het individu zijn soevereiniteit voor een deel aan de overheid *gedelegeerd*, zodat *de facto* een bandbreedtemaatschappij soeverein is en de burgers zich voegen naar een voor iedereen geldende wetgeving. De burgers hebben een deel van hun vrijheid opgegeven en de overheid heeft het recht om gedrag bij individuele burgers af te dwingen of te beperken. Neoliberalen beperken dit op economisch gebied zo veel mogelijk. Een ontarmende overheid neemt initiatief en is verantwoordelijk binnen grenzen:

- *Vrijheid* bestaat alleen binnen de kaders van gebondenheid. Binnen de kadergrenzen is vrijheid een leven zonder dwang.

Pieter Omzigt omschrijft de ‘soevereiniteit’ van een overheid in zijn François Vrancken-lezing (geciteerd uit ‘Winia’s Week’, 16 maart 2022) als volgt:

De fundamentele gedachte die al in het Plakkaat van Verlatinghe te vinden is, doordeesemt ook de Corte Verthooninge van

Vrancken. Soevereiniteit ligt, en hoort te liggen, waar ze zoveel mogelijk in het belang van de onderdanen wordt uitgeoefend, waar in de structuren is ingebed dat niet het eigen belang, maar het algemeen belang prevaleert, waar er controle en overleg is, waar de stem van iedereen, of op zijn minst van velen telt, waar de macht verantwoording aflegt.

Dit geldt ook voor het bandbreedtemodel, terwijl het neoliberale model de soevereiniteit van een overheid zo gering mogelijk wil maken ten gunste van de persoonlijke vrijheid op het gebied van de wereldwijde handelsmogelijkheden. Het bandbreedtemodel gaat uit van het belang van een land als gemeenschap. Zonder gemeenschap is persoonlijk functioneren onmogelijk. Dit belang van de gemeenschap als geheel wordt door een overheid beschermd, zowel binnen als buiten de landsgrenzen (eigenbelang, zelfhandhaving van het systeem). Het voortbestaan van de gemeenschap noodzaakt soms om de vrijheid van mensen te beperken. De vrijheid van de overheid is daarbij wel aan regels gebonden. De vrijheid is in een bandbreedtemaatschappij gebonden aan de opdracht om samen te werken met andere landen en *zelf* niet in strijd te handelen met de grenzen die door de Rechten van de Mens worden aangegeven. (Ik bedoel hier de internationaal overeengekomen rechten.)

Als doelstelling van de bandbreedtemaatschappij geldt een afleiding van mijn Gulden Regel welke als resultaat een ontarmende economie veroorzaakt.

‘Respect’ en ‘een bijdrage leveren’ – woorden die ik in de Gulden Regel gebruik – betreffen andere ‘doelen’ dan het nastreven van ieders persoonlijke vrijheid en een wereld zonder grenzen, zoals de neoliberalen nastreven. Het bandbreedtemodel leidt tot een wereld met (landelijke en met gedrags-)grenzen en leidt tot de noodzaak tot samenwerking tussen landen. Daarvoor zijn gezamenlijke doelen nodig (en samenwerken in heterarchische verhoudingen). Het bandbreedtemodel leidt tot een stelsel van regels dat een ordelijke samenleving oplevert waarin iedereen zich optimaal kan *ontplooiën*. Het verschil in uitgangspunten van de neoliberalen en de ontarmers

mondt uit in een moraal die tot ander gedrag leidt. Voor de liberalen: 'ieder voor zich en God (de onzichtbare hand) voor ons allen'. Voor de navolgers van het bandbreedtemodel: hulpbereidheid, zorgzaamheid, respect en samenwerking.

'Vrijheid' betekent in een inclusieve bandbreedtemaatschappij altijd 'vrijheid in gebondenheid'. Persoonlijke vrijheid is alleen mogelijk als ook de vrijheid van anderen gerespecteerd wordt: persoonlijke vrijheid wordt begrensd door de vrijheid van anderen. De beperkingen die dit oplevert worden door neoliberalen en door woke-aanhangers regelmatig als *discriminatie* en *uitsluiting* (exclusie) bestempeld.

Discussies lopen vaak hoog op door een vervuild woordgebruik. Dit gaat met name op voor de term 'discriminatie'. 'Discrimineren' betekent: *onderscheid maken* (niet meer en niet minder). In deze betekenis gebruik ik het begrip 'discrimineren'. In het huidige taalgebruik wordt de term echter ook gebruikt in de betekenis van: 'de ongelijkheid aanwenden om personen of groepen uit te sluiten van iets op basis van een of meer kenmerken van die personen of groepen die in de gegeven situatie niet relevant zijn'. Dit noem ik *fout discrimineren*. Aan de oorspronkelijke betekenis (van onderscheiden) is dan een moreel oordeel toegevoegd. De Anne Frank Stichting zegt er het volgende over (je mag best onderscheid maken – discrimineren –, als je het op de goede manier doet):

Je mag best onderscheid maken tussen mensen, ook op grond van sekse of huidskleur. Het is niet verboden om een voorkeur te hebben voor een man of vrouw, voor iemand met een bepaalde huidskleur of afkomst. Het mag alleen niet in situaties waarin dat onderscheid eigenlijk geen rol mag spelen.

Daarom gebruik ik 'discrimineren' in de oorspronkelijke betekenis van 'onderscheiden'. Als ik het in morele zin gebruik voeg ik 'goed' of 'fout' toe:

- *Fout discrimineren* is mensen minderwaardig behandelen op grond van het bezit van een groepskenmerk dat er niet toe doet.
- *Goed discrimineren* is bijvoorbeeld: iemand waarderen op grond van zijn *uniekheid*.

De ‘uniekheid’ (eigenheid, derde dimensie) van iedereen is een ‘heilig’ uitgangspunt van de bandbreedtemaatschappij, naast het belang en de erkenning van het belang van gemeenschappen. De erkenning van de individuele uniekheid is een vorm van goed discrimineren (grenzen trekken).

Fout discrimineren dient strafbaar te zijn, waar mogelijk wordt aan preventie gedaan. Foute discriminatie is vaak het gevolg van onwetendheid, onbekendheid of onbegrip (derde dimensie), maar ook van heel fundamentele, in de loop van de evolutie opgebouwde, zelfverdedigingsmechanismen (tweede dimensie; aversie tegen het onbekende).

De toevoeging ‘goed’ en ‘fout’ gebruik ik ook bij het begrip ‘uitsluiting’. ‘*Uitsluiting*’ kan goed en fout zijn als het om mensen gaat. Uitsluiting is goed als het onderscheid dat je maakt binnen de lijnen van de bandbreedte plaatsvindt; binnen de maatschappelijk algemeen geaccepteerde moraal past. Fout is het als dit niet het geval is. Vaak is fout uitsluiten het gevolg van gedrag dat niet past bij ‘hoe wij doen’ (cultuur), als het niet ‘bij ons’ hoort (identiteit) of als in onze ogen ‘fout’ gedaan wordt (moraal).

Een voorbeeld van goed uitsluiten is: aan een kind, jonger dan 18 jaar, geen alcohol verkopen. Of: een crimineel gevangennemen. Of, een persoon in het laatste stadium van dementie, in een gesloten afdeling opnemen als dit nodig is.

- Deelnemen aan maatschappelijke activiteiten (activiteiten waar anderen bij betrokken zijn) is aan regels (grenzen) gebonden.
- *Uitsluiting* (exclusie) is goed:
  - als het in het belang van het betreffende individu is;

- het betreffende individu onbekwaam is om zelf een menswaardige beslissing te nemen;
  - het betreffende individu niet mee wil betalen in maatschappelijke kosten, ook als het gaat om zaken waaraan een niet in geld uit te drukken prijskaartje hangt (zwartrijden, zie hoofdstuk 11);
  - het betreffende individu een gevaar is voor anderen of voor zichzelf;
  - het betreffende individu niet meewerkt aan het voldoen aan een voor iedereen geldende maatregel.
- Uitsluiting is fout:
    - als op grond van foute discriminatie iemand niet mag deelnemen aan een activiteit;
    - als iemand op grond van foute discriminatie niet krijgt waar hij recht op heeft.

Goede uitsluiting (van deelname in het maatschappelijke verkeer) is de maatregel om iemand op grond van een rechtelijke beslissing celstraf geven. Foute uitsluiting is: de vrijheid van iemand beknotten op grond van het hebben van een niet welgevallige mening.

Zowel goede als foute uitsluiting hebben weer hun eigen grenzen. Goede uitsluiting, zoals bijvoorbeeld een celstraf opleggen, wordt begrensd door het recht van een verdachte op een eerlijk proces. En foute uitsluiting, zoals bijvoorbeeld op grond van sommige niet welgevallige meningen, wordt begrensd door specifieke wetgeving. Zo is het verboden om in het openbaar groepen mensen te beledigen of aan te zetten tot haat of geweld tegen mensen vanwege hun ras, godsdienst of levensovertuiging, handicap of seksuele geaardheid. (Sommige grenzen die in de bandbreedtemaatschappij gehanteerd worden gelden ook in een neoliberale maatschappij.)

Foute uitsluiting wordt vaak aangetroffen in de ‘woke’-beweging. ‘Woke’ is afgeleid van ‘wake up’ (wordt wakker) en is gepopulariseerd door een refrein in een song: “I stay woke”. ‘Woke’ is ook bekend door de oproep: “Get woke!” Vooral jongeren gebruiken het, maar wordt